

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(68): 117-119

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Dr. Sindhu T.SAssociate professor
Department of Sanskrit
Maharaja's College,
Ernakulam

पण्डितराजजगन्नाथस्य साहित्यवैभवम् — एकं समालोचनात्मकमध्ययनम्

Dr. Sindhu T.S

प्रस्तावना

संस्कृतसाहित्यस्य विकासे मध्यकालः अनेकैः महाकविभिः, शास्त्रकारैः, पण्डितैश्च समलङ्कृतः। तेषु पण्डितराजजगन्नाथस्य स्थानम् अत्युन्नतम् अस्ति। सः कविरूपेण, आलङ्कारिकरूपेण, पाण्डित्यसम्पन्नविद्वद्वरूपेण च संस्कृतवाङ्मये विशिष्टं पदम् अलभत। तस्य कृतिषु काव्यस्य माधुर्यं, शास्त्रस्य गाम्भीर्यं, भाषायाः प्रसादगुणः, कल्पनायाः वैचित्र्यं च सम्यग् अवलोक्यते।

पण्डितराजजगन्नाथेन विरचितेषु भामिनीविलासः, गङ्गालहरी, करुणालहरी, अमृतलहरी, आसफविलासः, प्राणाभरणम्, जगदाभरणम्, रसगङ्गाधर इत्यादिषु ग्रन्थेषु तस्य बहुमुखी प्रतिभा स्फुटतया प्रकाशते। एतेषु केचन काव्यग्रन्थाः, केचन स्तुतिकाव्यानि, अन्यः पुनरालङ्कारशास्त्रग्रन्थः। एतेषां वैविध्यं पण्डितराजजगन्नाथस्य साहित्यसाधनायाः विशालतां सूचयति।

यद्यपि पण्डितराजजगन्नाथस्य विषये अनेकानि अनुसन्धानानि प्रकाशितानि सन्ति, तथापि तेषु प्रायेण रसगङ्गाधरस्य केवलं काव्यशास्त्रीयसिद्धान्तानामेव विवेचनं दृश्यते, अथवा तस्य काव्यकृतयः पृथक् पृथक् परीक्षिताः सन्ति। पण्डितराजजगन्नाथस्य समग्रसाहित्यवैभवे रसगङ्गाधरस्य केन्द्रीयस्थानं, तस्य साहित्यव्यक्तित्वनिर्माणे योगदानं, संस्कृतकाव्यशास्त्रे तस्य प्रभावश्च समन्वितदृष्ट्या विरलमेव विवेचितम्।

अतः अस्मिन् लेखे पण्डितराजजगन्नाथस्य साहित्यवैभवस्य संक्षिप्तपरिचयः प्रदाय, रसगङ्गाधरस्य स्वरूपं, वैशिष्ट्यं, साहित्यिकं शास्त्रीयं च महत्त्वं विवेच्य, तस्य साहित्यवैभवे अस्य ग्रन्थस्य विशिष्टस्थानं प्रकाशयितुं प्रयत्नः क्रियते। अयं लेखः रसगङ्गाधरस्य सम्पूर्णव्याख्यानं न करोति, अपितु पण्डितराजजगन्नाथस्य साहित्यसाधनायां तस्य केन्द्रीयभूमिकां समालोचनात्मकदृष्ट्या निरूपयितुमुद्यतः अस्ति।

रसगङ्गाधरस्य रचनाप्रयोजनम्

भारतीयकाव्यशास्त्रस्य दीर्घायां परम्परायां भरतमुनेः, भामहस्य, दण्डिनः, आनन्दवर्धनस्य, अभिनवगुप्तस्य, मम्मटस्य, विश्वनाथस्य च सिद्धान्ताः क्रमशः विकसिताः। एषां परम्परायामेव पण्डितराजजगन्नाथेन रसगङ्गाधरः विरचितः। अयं ग्रन्थः केवलं पूर्वाचार्यमतानां सङ्ग्रहः न, अपितु तेषां सूक्ष्मपरीक्षणपूर्वकं स्वमतप्रतिपादनमपि करोति।

ग्रन्थस्य रचनायाः प्रमुखं प्रयोजनं काव्यस्वरूपस्य, रसस्य, रमणीयतायाश्च पुनर्विमर्शः इति ज्ञायते। पण्डितराजः पूर्वाचार्याणां मतानि यथावत् नानुकरोति; अपितु युक्त्या, उदाहरणैः, स्वानुभवेन च तानि परीक्ष्य स्वाभिप्रायं प्रतिष्ठापयति। अनेन रसगङ्गाधरः भारतीयालङ्कारशास्त्रे स्वतन्त्रचिन्तनस्य प्रतिनिधिग्रन्थत्वेन प्रतिष्ठां प्राप्तवान्।

अतः रसगङ्गाधरस्य महत्त्वं केवलं शास्त्रग्रन्थत्वेन न, अपितु पण्डितराजजगन्नाथस्य परिपक्व-पाण्डित्यस्य, काव्यदृष्टेः, समालोचनात्मकचिन्तनस्य च प्रकटीकरणरूपेण अवगन्तव्यम्।

Correspondence:

Dr. Sindhu T.SAssociate professor
Department of Sanskrit
Maharaja's College,
Ernakulam

एतदेव कारणम् यत् अस्य ग्रन्थस्य स्थानं तस्य साहित्यवैभवे सर्वोपरि परिगण्यते।

काव्यलक्षणम्

पूर्वाचार्याणां मतम्

काव्यलक्षणविषये प्राचीनैराचार्यैर्विविधानि मतानि प्रतिपादितानि। भामहेन शब्दार्थसमन्वितत्वं काव्यस्य मूलतत्त्वमङ्गीकृतम्। दण्डिना शब्दार्थसौष्ठवं काव्यस्य शोभावहं तत्त्वं निरूपितम्। मम्मटेन तु “तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि” इति काव्यलक्षणं प्रतिपाद्य दोषरहितगुणयुक्तशब्दार्थयोः प्राधान्यमुपदर्शितम्।

पण्डितराजस्य मतम्

एतेषां मतानां पृष्ठभूमौ पण्डितराजजगन्नाथः “रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्” इति अभिनवं काव्यलक्षणं प्रतिपादयति। तस्य मते रमणीयतैव काव्यस्य प्राणः। “रमणीयता च लोकोत्तराह्लादजनकज्ञानगोचरता” इति तथा सहृदयस्य चमत्कारात्मकानुभवः काव्यत्वस्य निर्णायकतत्त्वं भवति।

वैशिष्ट्यम्

अत्र पण्डितराजः गुणदोषालङ्कारादिभ्यः परं गत्वा सहृदयानुभूतिं काव्यस्य केन्द्रतत्त्वतया स्थापयति। एतदेव तस्य काव्यलक्षणस्य मौलिकत्वं, यत् काव्यस्य स्वरूपं सौन्दर्यानुभवाधारितं करोति।

काव्यप्रयोजनम्

पूर्वाचार्याणां मतम्

भरतमुनिना काव्यस्य (नाट्यस्य) प्रयोजनं लोकहितं, शिक्षाप्रदत्वं, विश्रान्तिजनकत्वं च प्रतिपादितम्। मम्मटेन यशः, अर्थलाभः, व्यवहारज्ञानम्, अमङ्गलनिवारणम्, परमानन्दप्राप्तिश्च काव्य-प्रयोजनत्वेन स्वीकृतानि।

पण्डितराजस्य मतम्

पण्डितराजः कीर्तिः, परमाह्लादः, गुरुप्रसादः, राजप्रसादः, देवताप्रसादश्च काव्यस्य प्रयोजनानि मन्यते। एतानि प्रयोजनानि तस्य स्वजीवनानुभवैः सह सम्बद्धानि इव दृश्यन्ते। विशेषतः गुरुभक्तिः, राजाश्रयः तथा भगवद्भक्तिः तस्य काव्यदर्शने महत्त्वपूर्णं स्थानमलभन्त।

वैशिष्ट्यम्

पूर्वाचार्यैः प्रतिपादितप्रयोजनानां निराकरणं विना स्वानुभव-समन्वितानि प्रयोजनानि योजयित्वा पण्डितराजः काव्य-प्रयोजनचिन्तनं अधिकं जीवनसापेक्षं कृतवान्। अनेन तस्य मौलिकदृष्टिः सुस्पष्टा भवति।

काव्यकारणम्

पूर्वाचार्याणां मतम्

भामहः, दण्डी, वामनः, मम्मटश्च प्रतिभा, व्युत्पत्तिः, अभ्यासश्च काव्यनिर्माणस्य कारणत्रयमिति स्वीकुर्वन्ति। एतेषां समुचित-समन्वयेन एव श्रेष्ठकाव्यस्य सम्भव इति तेषां मतम्।

पण्डितराजस्य मतम्

पण्डितराजस्तु प्रतिभामेव काव्यस्य मुख्यकारणं मन्यते। व्युत्पत्त्यभ्यासौ प्रतिभायाः परिपोषकौ भवितुं शक्नुतः, किन्तु तयोः स्वतन्त्रं कारणत्वं नाङ्गीकरोति। सहजप्रतिभैव कवेः सृजन-शक्तेर्मूलमिति तस्य स्पष्टाभिप्रायः।

वैशिष्ट्यम्

प्रतिभायाः प्राधान्यप्रतिपादनद्वारा पण्डितराजः कवेः सर्जनात्मक-स्वातन्त्र्यं प्रतिष्ठापयति। अत्र तस्य दृष्टिः पूर्वाचार्यमतेभ्यः किञ्चित् भिन्ना तथा मौलिका च दृश्यते।

काव्यभेदाः

पूर्वाचार्याणां मतम्

पूर्वाचार्यैः काव्यस्य भेदाः विविधदृष्टिभिः निरूपिताः। केचित् गद्यपद्यभेदम्, अन्ये दृश्यश्रव्यभेदम्, अपरे गुणवैशिष्ट्यमाश्रित्य वर्गीकरणं कृतवन्तः।

पण्डितराजस्य मतम्

पण्डितराजस्तु काव्यस्य उत्तमोत्तमम्, उत्तमम्, मध्यमम्, अधमम् इति चतुर्विधं वर्गीकरणं प्रतिपादयति। अस्य विभागस्य आधारः सहृदयेषु जायमानः चमत्कारविशेषः तथा काव्यस्य सौन्दर्यप्रभावश्च।

वैशिष्ट्यम्

अयं विभागः केवलं बाह्यरूपमवलम्ब्य न कृतः, अपि तु काव्यानुभवस्य उत्कृष्टतामाश्रित्य निर्मितः। अतः पण्डितराजस्य काव्यभेदविचारः सौन्दर्यशास्त्रीयदृष्ट्या विशेषमहत्त्वमावहति।

रसगङ्गाधरस्य वैशिष्ट्यम्

रसगङ्गाधरः केवलं काव्यलक्षणनिरूपकः ग्रन्थो न, अपि तु संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य नवदिशं प्रदर्शयन् मौलिकचिन्तनसमन्वितः प्रौढग्रन्थः। अत्र पण्डितराजजगन्नाथेन रसविषये प्रचलिताना-मेकादशानां मतानां सम्यगालोचनात्मकं निरूपणं कृतम्। अभिनवगुप्तस्याभिव्यक्तिवादः, भट्टनायकस्य भुक्तिवादः, मम्मटादीनां मतानि च स्वकीयया मधुरया तर्कप्रधानया शैलीया विविच्य तेषां गुणदोषौ प्रदर्शितौ। न केवलं पूर्वाचार्यमतानां संग्रहः, अपितु तेषां समीक्षणपूर्वकं स्वमतस्य प्रतिष्ठापनमेव ग्रन्थस्य प्रमुखं वैशिष्ट्यम्।

रसस्वरूपनिरूपणेऽपि पण्डितराजस्य स्वतन्त्रदृष्टिः प्रकाशते। शान्तरसस्य स्वरूपम्, भक्तेः रसत्वविमर्शः, विप्रलम्भस्य पञ्चविधत्वम्, वीरस्य चतुर्विधत्वम्, व्यभिचारिभावानां सूक्ष्म-लक्षणानि, गुणत्रयस्य—माधुर्योऽजःप्रसादानां—नवव्याख्या च तस्य प्रखरप्रतिभामाविष्कुर्वन्ति। भावध्वनेः संलक्ष्यक्रमव्यञ्जनाया उपपादनमपि तस्य मौलिकयोगदानेषु परिगण्यते।

ग्रन्थस्य द्वितीयभागे ध्वनिभेदाः, शब्दवृत्तयः, अलङ्काराश्च विस्तरेण निरूपिताः। विशेषतः उपमालङ्कारस्य लक्षणभेददोषा-

दीनांसूक्ष्मविवेचनम्, रूपकोत्प्रेक्षातिशयोक्त्यादीनामलङ्काराणां नूतनैरुदाहरणैः सह निरूपणं, तर्कसौष्ठवं, भाषामाधुर्यं च रसगङ्गाधरस्य अद्वितीयं स्वरूपं प्रकाशयन्ति। एवं रसगङ्गाधरः परम्परायाः संरक्षणेन सह नूतनचिन्तनस्य प्रतिष्ठापकः, संस्कृतकाव्यशास्त्रपरम्परायां चिरस्मरणीयः ग्रन्थः इति निःसंशयं वक्तुं शक्यते।

उपसंहारः

संस्कृतकाव्यशास्त्रपरम्परायां पण्डितराजजगन्नाथस्य रसगङ्गाधरः मौलिकचिन्तनसमन्वितः प्रौढग्रन्थः इति निर्विवादम्। अत्र काव्यलक्षणस्य रमणीयतामूलकव्याख्या, काव्यप्रयोजनस्य नवीन-परिकल्पना, प्रतिभायाः काव्यकारणत्वप्रतिपादनम्, काव्यभेदानां वैलक्षण्यपूर्णं वर्गीकरणम्, रसध्वन्यलङ्कारादिविषयाणां सूक्ष्म-मीमांसा च ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादयन्ति। पूर्वाचार्यमतानां केवलं सङ्ग्रहो न कृतः, अपितु तेषां समीक्षया स्वमतस्य तर्कसङ्गतप्रतिष्ठापनं पण्डितराजस्य प्रगल्भप्रज्ञां प्रकाशयति। नव्यन्यायपद्धत्या समर्थितं तस्य विवेचनं संस्कृतकाव्यशास्त्रे नूतनदिशं प्रदर्शयति। अत एव रसगङ्गाधरः काव्यशास्त्रस्य केवलमेकः प्रामाणिकग्रन्थो न, अपितु भारतीयसौन्दर्य-शास्त्रपरम्परायाः विकासे मीलितशिलारूपेण परिगण्यते। अद्यापि काव्यस्वरूप-रसध्वन्यलङ्कारादिविषयेषु अनुसन्धानं कुर्वतां विदुषां कृते अयं ग्रन्थः प्रेरणास्रोतः, प्रमाणग्रन्थश्च वर्तते।

अद्यतन साहित्यविमर्शेष्वपि रसगङ्गाधरस्य प्रासङ्गिकता न न्यूना। काव्यस्य सौन्दर्यस्वरूपम्, सहृदयानुभवस्य वैशिष्ट्यम्, रसध्वन्योः परस्परसंबन्धः, प्रतिभाया मौलिकत्वं चेति विषयाः आधुनिकसौन्दर्यशास्त्रेऽपि विमृश्यन्ते। एतेषां सर्वेषां विषये पण्डितराजस्य चिन्तनं तर्कसङ्गतं, सूक्ष्मं, समीक्षात्मकं च दृश्यते। अत एव रसगङ्गाधरः केवलं परम्परागतकाव्यशास्त्रग्रन्थो न, अपितु भारतीयसौन्दर्यदर्शनस्य निरन्तरविकासे महत्त्वपूर्णः आधारग्रन्थः इति मन्तुं युक्तम्। अस्य ग्रन्थस्य पुनःपठनम्, पुनर्मूल्याङ्कनं च संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये नूतनानुसन्धानानामपि मार्गं प्रशस्तयति।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. रसगङ्गाधरः - संस्कृत - हिन्दीव्याख्यासहितः पण्डितराज-जगन्नाथविरचितः। रसगङ्गाधरः— चन्द्रिकासंस्कृत-हिन्दीव्याख्या-सहितः। वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवनम्, १९९० (सप्तम-संस्करणम्)।

२. रसगङ्गाधरः — आङ्ग्लानुवादेन समालोचनात्मकाध्ययनेन च सहितः जगन्नाथपण्डितराजः। रसगङ्गाधरः (आङ्ग्लानुवादेन समालोचनात्मकाध्ययनेन च सहितः)। अनुवादकः तथा समीक्षकः धनञ्जयभञ्जः। दिल्ली: भारतीय कला प्रकाशनम्, २००४।